

NIEUWSBRIEF

Archeologie en Monumenten

Bergen op Zoom



Jaargang 9 - Nr. 32
juni 2006

DE OPGRAVING BIJ DE OUDE GASFABRIEK: de ontdekking van een vroeg 16^{de} eeuwse majolica pottenbakkerij

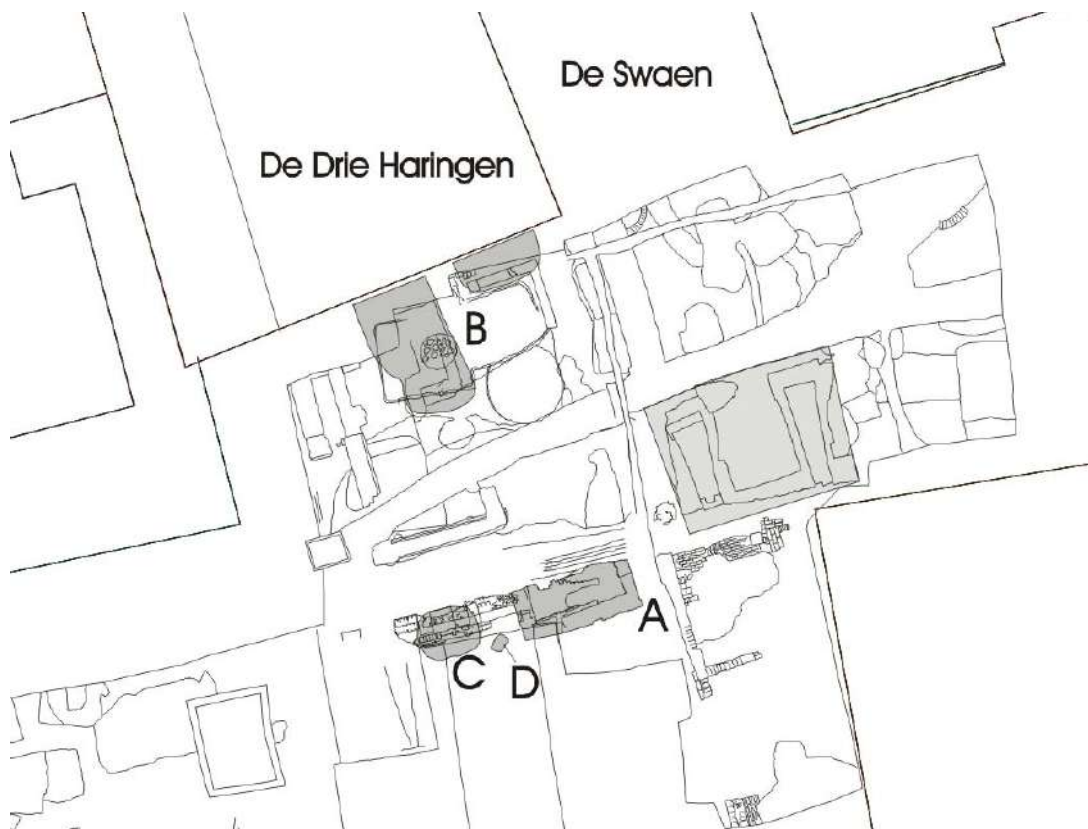
Deel 2

(Marco Vermunt)

In de vorige nieuwsbrief werden de ovens besproken, die tevoorschijn kwamen bij de opgraving op het terrein van de gasfabriek aan de Van Konijnenburgweg. Nu komen de resten van de majolicaproductie zelf aan bod: de scherven van de misbaksels en de hulpmiddelen die de pottenbakker gebruikte bij het fabricageproces. Het majolica bestaat uit zowel het halfproduct ofwel "biscuit", als uit het eindproduct, dat met tinglazuur bedekt en beschilderd is. De hulpmiddelen zijn de proenen, kapselpotten en daktegelfragmenten, die dienden om de voorwerpen in de oven te stapelen en te beschermen.

Vorige keer is al geschreven over het merkwaardige feit dat bijna alle vondsten afkomstig zijn van het erf achter 'De Drie Haringen', waar ook de resten van twee ovens lagen. Bij de grootste oven, op het aangrenzende erf van 'De Swaan', werd welgeteld één scherfje gevonden. Achter het buurpand 'De Zwarte Arend', waar ook een majolicabakker actief zou zijn geweest, werd helemaal géén majolica-afval aangetroffen. De vondsten achter de 'De Drie Haringen' bestaan uit ongeveer 3000 scherven, meestal van erg klein formaat. Ze bevonden zich in vijf verschillende concentraties op het achtererf (zie afbeelding 1).

De eerste concentratie kwam tevoorschijn bij het uitprepareren van de beide kleine ovens. De scherven lagen zowel op als naast de ovenvloeren (A). De tweede vindplaats was een groep van enkele grote kuilen die grotendeels onder de achterbouw van het huis lagen en helaas maar gedeeltelijk konden worden onderzocht (B). De derde context was een kleine maar opvallend diepe kuil onder de resten van de kleinste oven (C). Deze kuil is dus ouder dan die oven. Ook die is maar gedeeltelijk geleegd. De laatste context was een klein kuiltje naast de rechthoekige oven (D), die alleen wat biscuit aardewerk bevatte.



Afb. 1: De vijf concentraties van majolica scherven A t/m D. Het grijze vierkant geheel rechts is de grootste van de drie ovens

Tijdens de sanering van de gasfabriek kwam nog een zesde vindplaats tevoorschijn: een 16^{de} eeuwse houten afvalput op meer dan 20 meter achter De Drie Haringen. Hierin zat behalve gewoon huisraad ook afval van mislukte majolica. De put hoorde ongetwijfeld bij dat pand.

Tenslotte is er nog een zevende groep, die bestaat uit losse vondsten die werden verzameld in 1976 tijdens de bouw van het PNEM-kantoor. Daarbij horen een paar fraaie voorwerpen. Deze vindplaats ligt niet ver van de grootste van de drie ovens, achter het huis De Swaan.

Het majolica bestaat overwegend uit eenmalig gebakken biscuit, dat in kleur varieert van beige tot oranje. Het tweemaal gebakken eindproduct maakt 23% van het geheel uit. Dat is logisch omdat de meeste breuk optrad bij de eerste stookgang. Vooral schotels waren breukgevoelig tijdens het bakken. Bij de tweede stook liet de tinglazuur vaak los van de scherf, doordat de klei te 'vet' was. Het glazuur smolt of krulde om en brak af in losse snippers. Het eindproduct heeft steeds een witte of gelig witte scherf, nooit een rossige. Blijkbaar trad deze kleurverandering bij de tweede stookgang op, iets wat ook bij ovenafval in Antwerpen is vastgesteld. De klei is zeer fijn en korrelig, soms kalkachtig. Er is een voelbaar verschil met de wat gladdere, 'vettere' scherf uit Antwerpen. Bij het beschilderen werd vooral blauw, geel, rood en groen toegepast. Parse tinten ontbreken.

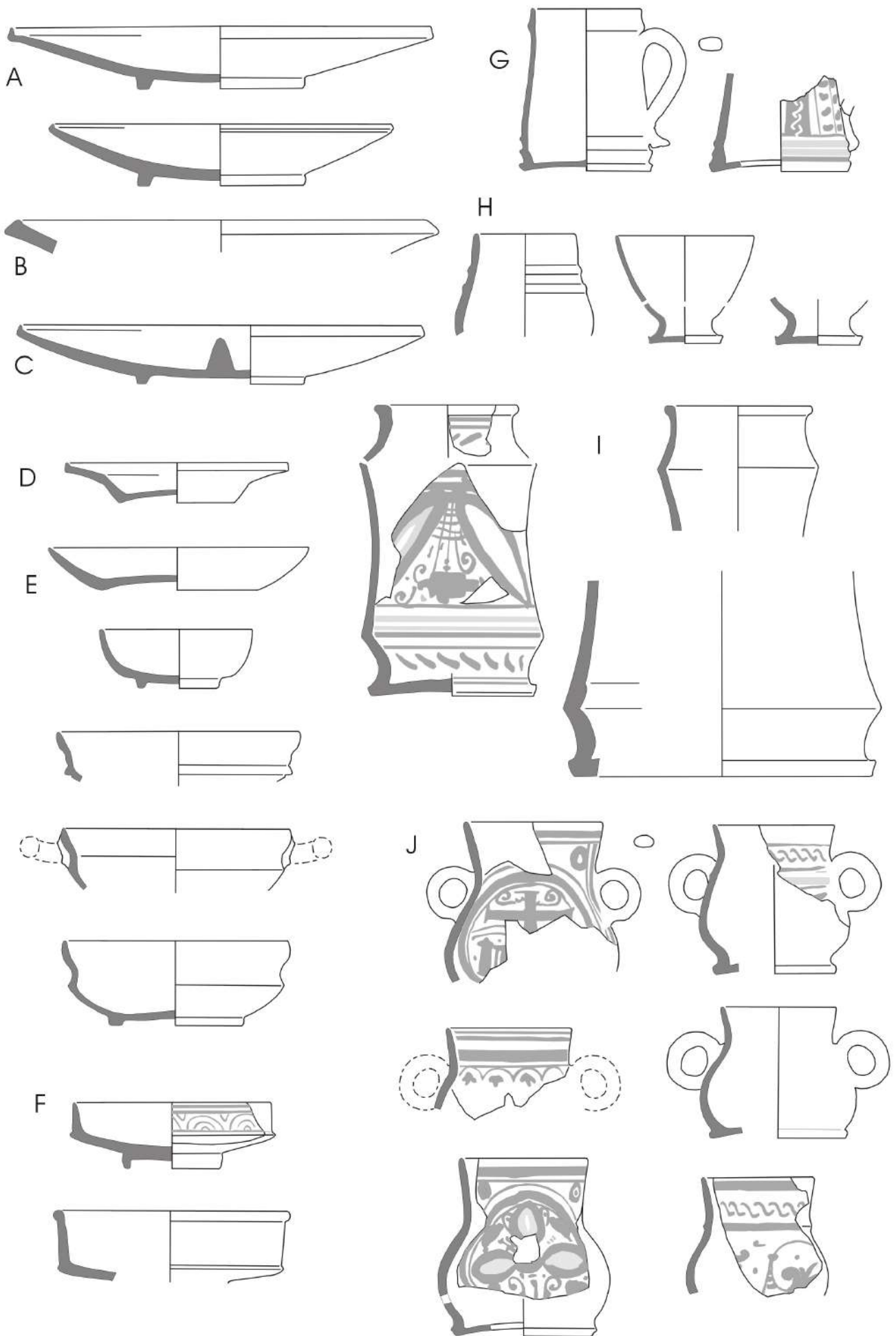
De vele kleine scherfjes leveren nauwelijks complete voorwerpen op, zelfs niet uit de kleine gesloten context D. Soms is wel de vorm van het voorwerp te herleiden, maar slechts heel weinig blijkt 'archeologisch compleet' te zijn. Men moet zich altijd afvragen, of het gevonden afval afkomstig is van één stookgang, of een letterlijk samenraapsel is van meerdere jaren van productie. Dit probleem geldt bij vrijwel elke opgraving van een pottenbakkerij. Uit de praktijk van een tamelijk recente plateelfabriek weten we, dat bij het leeghalen van een oven de kapotte voorwerpen simpelweg uit het raam gegooid werden, zodat zich buiten geleidelijk aan een berg scherven vormde. Vaak werden grote stukken eerst nog klein geslagen! Als dergelijke hopen afval in de weg lagen, werden ze verwijderd en elders gedumpt.

Het afval dat opgegraven wordt bij een pottenbakkerij kan dus maar een fractie zijn van de complete misbrand van vele jaren. Kleinere hopen afval konden in de buurt worden begraven, maar het is aannemelijk dat men de werkplaats zelf zo schoon mogelijk hield. Alleen wanneer een bedrijf stopte zal het afval ter plaatse zijn blijven liggen, zoals waarschijnlijk het geval is bij context A: de scherven op en naast de ovenvloeren. Deze vondsten wijzen op een eindfase in het bedrijf, althans voor die specifieke oven. Er kan natuurlijk een andere oven op of naast de oudere zijn gebouwd, waarvan geen sporen meer bewaard zijn. Ook kleine kuilen vlakbij de ovens wijzen op een opruimbeurt bij de wederopbouw of beëindiging van een bedrijf. De onderlinge relaties van de kuilen en de ovens, hun datering en chronologie zijn nog in onderzoek. We beperken ons hier tot een overzicht van de vormen die gemaakt werden.

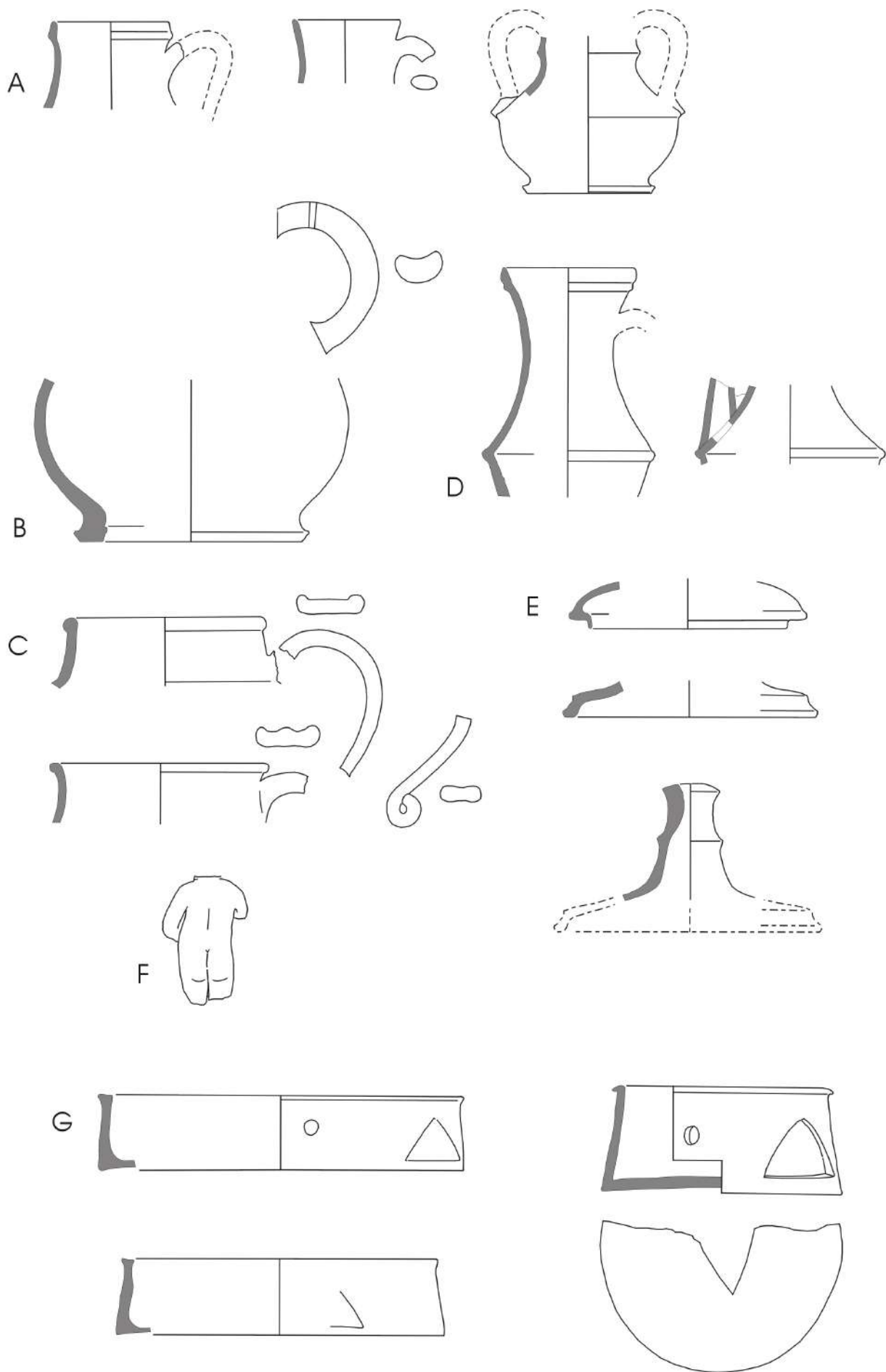
De productie omvatte een groot aantal tamelijk kleine vormen, die typisch zijn voor de Zuid-Nederlandse majolica. Ook zijn er enkele nog niet eerder gevonden vormen bij. Een grote groep bestaat uit platte *schotels* op een standring (afb.2A). Typisch is de dunne smalle rand met een opstaande ribbel. Ze zijn niet erg groot: de diameter varieert tussen 21 en 26 cm. In context B komen ook schotels met afgeschuinde randen voor (afb.2B). De beschildering bestaat uit zowel geometrische als florale decoraties: bloemblaadjes en appels. In een geval is de randversiering identiek aan een portretschotel die gevonden werd in de Hofstraat (afb.4).



Afb. 4: Beschilderde fragmenten van schotels



Afb 2: Majolica vormen. Schaal 1:3



Afb 3: Majolica vormen en aardewerken ovenkapsels. Schaal 1:3

Bij een andere zijn er aanwijzingen voor een voorstelling van een vogel. Ook komt een beschildering voor met een IHS-monogram (dat Jezus of In Hoc Signo betekent). Eén scherf is heel bijzonder. Deze heeft de voortekening van een portret, een vrouw met een mutsje op het hoofd (afb.5). Hoewel de schets eenvoudig is, verraaft hij de hand van een geoefend tekenaar.



Afb. 5: schotelfragment met portrettekening

De kleine *schaaltjes* (afb.2D) zijn uitgevoerd met een holle bodem en hebben een platte rand. In feite zijn het miniatuur schotels. De decoratie bestaat vaak uit een combinatie van fijn geschilderde geometrische motiefjes en ingekraste golflijnen, zogenaamde sgrafitto. Een opgraving van een beerput in de Potterstraat heeft onlangs een identiek schaalje opgeleverd, beschilderd met een granaatappel.

Kleine *kommen* (afb.2E) zijn uitgevoerd op standring óf met holle bodem, en hebben een rechte rand of een typische s-vormige rand. Dit laatste type heeft meestal horizontale ringvormige oren.

Een archeologisch compleet kommetje heeft op de achterzijde een decoratie van Davidsterren, die ook voorkomen op de crespina-schotel die in 1994 gevonden werd op het achtererf van "De Fortuijne" in de Blauwehandstraat (afb.6).

De bekende *drinkschaaltjes*, imitaties van steengoed schalen uit Siegburg, ontbreken niet (afb.2F). De buitenzijde van de rand is steeds beschilderd met geometrische motiefjes. Eén exemplaar heeft een opvallend hoge rand.

Bekers komen voor in twee uitvoeringen. De eerste is de bekende imitatie van de Siegburg drinkbeker op voet (afb.2H). We kennen deze majolica uitvoering ook uit 'gewone' beerputten met huishoudelijk afval, zoals in de Minderbroederstraat. Dit type werd alleen in context B gevonden.

Van het tweede type beker zijn tot op heden geen parallellen bekend. Het is een rechte beker op een platte geprofileerde bodem (afb.2G). Het oor is s-vormig. Deze vorm is afgeleid van vroeg-16^{de} eeuwse steengoed bekens uit Raeren. Eén exemplaar is beschilderd in eenvoudige patronen, onder meer met verticale gele banden.

De *albarelli* of apothekerspotten maken een belangrijk deel uit van de productie (afb.2I). Ze variëren flink in afmeting: van kleine zalfpotten tot hoge dikwandige potten. Enkele randfragmenten hebben de aanzetten van verticale brede lintvormige oren (afb.3C). Het zijn waarschijnlijk delen van grote *siroopkannen*, die hetzelfde randprofiel hebben als de albarelli. Helaas is geen enkele pot archeologisch compleet.



Afb. 6: Achterzijde van een kom, beschildering met sterren

Ook talrijk zijn de kleine bolle *bloemenvaasjes* met twee ronde oortjes (afb.2J). Ze zijn meestal erg klein en hebben steeds een cilindrische hals. De beschildering bestaat uit bladranken, soms met een IHS-monogram. Opvallend is, dat de scherven van deze kannetjes vooral op en rondom de rechthoekige oven (context A) lagen en beschilderd waren. De vorm van het vaasje is afgeleid van een Spaans model.

Veel van deze bloemenvaasjes worden in Engeland gevonden en zijn waarschijnlijk van Bergse herkomst. In het pottenbakkersafval van Utrecht en Antwerpen ontbreken ze. Bolvormige vaasjes of *kannetjes* met een s-vormig oortje (afb.3A) zijn sterk in de minderheid.

Er werden ook fragmenten gevonden van bolle kannetjes, die geheel met blauwe glazuur zijn bedekt. Dit type is eveneens uit Engeland bekend.

Opmerkelijk is een halsfragment van een biscuit kannetje met een rozet in reliëf (afb.7). Het stelt een wiel voor met enkele letters, waarvan alleen een T leesbaar is.



Afb. 7: Applique met rozet

Grotere *kannen* (afb.3B) werden wel geproduceerd maar het aantal scherven is beduidend lager.

Enkele bodemfragmenten en geprofileerde oren geven een indruk van de vorm.

Sommige oren hebben een typische 'krul' op de buikaanzet. Eén oor heeft een doorboring om een tinnen deksel op vast te zetten.

Enkele scherven zijn beschilderd met bladeren en gestileerde wielen (afb.8).



Afb. 8: Beschilderde fragmenten van een kan en een deksel

Een tamelijk vreemde vorm heeft de *tuitpot* of siroopkan (afb.3D). Deze heeft een hoge ingesnoerde hals op een kleine buik, met een kleine tuit op de schouder. Het oor is helaas niet bewaard maar zal zeker s-vormig zijn geweest. De buik heeft een geknikte vorm met een ribbel. Er zijn geen exacte parallellen van deze vorm bekend; tuitpotten van majolica zijn meestal veel groter. Een ander exemplaar had misschien geen tuit en lijkt erg op siervaasjes die in Londen gevonden werden.

De productie omvatte ook *deksels* (afb.3E en 8). Er zijn twee soorten gemaakt: kleine deksels voor bekers, met een verticaal randje, en een type met een plattere s-vormige rand. Geen van beide typen zijn archeologisch compleet. Een dekselknop heeft waarschijnlijk behoord bij het tweede (grotere) type.

Behalve vaatwerk maakten de Bergse majolicapottenbakkers ook tegels (afb.5). Helaas zijn er alleen biscuitfragmenten bewaard, zodat we de voorstellingen niet kennen. Er zijn zowel vierkante als zeszijdige tegels, die gebruikt werden in rijk gedecoreerde vloeren in Engeland en Vlaanderen. De vierkante tegels zijn doorgaans 12 bij 12 cm. Eén tegel is wat groter en meet 16 x 16 cm.

Dezelfde beerput leverde ook een majolica *beeldje* op, dat het kindje Jezus voorstelt (afb.3F). Alleen de achterzijde is bewaard gebleven. Het is voorzien van tinglazuur, dat door inwerking van olie zwart is geworden.

Een belangrijke categorie van de vondsten betreft de hulpmiddelen in het productieproces.



Afb. 9: Majolica tegelfragmenten

Een bijzonder voorwerp is de *boterschaal*, in feite een bord met een pin in het midden (afb.2C). Deze vorm was tot op heden in Bergen op Zoom alleen bekend in rood aardewerk. Hij werd gevonden in de beerput achter op het erf van De Drie Haringen. Een andere afwijkende vorm, eveneens uit deze beerput, is het *kannetje* met geknikte buik (afb.3A). Van de twee s-vormige oren zijn de aanzetten bewaard. De decoratie is vrijwel onzichtbaar geworden door inwerking van olie en teer uit de gasfabriek.

De *proenen* zijn driepuntige sterren met een diameter tussen 8 en 17 cm (afb.10). Ze dienden om de schotels op te stapelen, zonder dat ze aan elkaar zouden bakken. De *kapsels* bestaan uit ronde bakken op een platte bodem, in zowel heel lage als hoge uitvoering (afb.3G). Ze zijn gemaakt van rood aardewerk, dat afwijkt van de gewone Bergse klei. De hoogte varieert tussen 4 en 9 cm. De wanden hebben ronde, driehoekige en halfronde gaten.



Afb. 10: Proenen

Sommige kapsels hebben ronde gaten in de bodem, andere driehoekige, of zijn geheel gesloten. Ze dienden om kleine voorwerpen in de oven te beschermen tegen beschadigingen en om het temperatuurverloop wat gelijkmatiger te houden. Hetzelfde type kapsel werd beschreven door de Italiaan Cipriano Piccolpasso in zijn "Tre libri dell'arte del vasaio" (1557).

In de ovens werden ook stukken *daktegel* gebruikt als stapelstukken. Sommige vertonen de witte cirkels die schotels of schalen hebben achtergelaten. Veel andere daktegels zijn niet hard doorbakken, maar hebben resten van metselspecie. Mogelijk zijn zij gebruikt om het laadgat van de oven mee dicht te maken. Vooral de contexten B en C leverden veel verbrande daktegels en stukken van kapsels op.

Het is bijzonder moeilijk om op grond van vorm en decoratie een datering of chronologie te bepalen. Dit is sowieso heel lastig voor de vroege Nederlandse majolica. Er zijn slechts kleine verschillen tussen de vier contexten. Kuil C bevat veel kapsels en beschilderde stukken, waarvan de decoratie 'laat' aandoet. Mogelijk dateren ze na het midden van de 16^{de} eeuw. Misschien markeert de kuil het einde van een productie, waarna nog slechts één klein oventje in bedrijf werd genomen. De kuilen tegen het pand (B) bevatten weinig bloemenvaasjes maar juist meer drinkschaaltjes en een 'laat' aandoend beschilderd bord, samen met veel daktegels. Mogelijk is ook deze context te verbinden met het einde van (een deel van) het bedrijf. De contexten A en D lijken iets ouder.

De kleine vormen uit het Bergse productiecentrum vormen een contrast met het opgegraven materiaal uit Antwerpen, dat vooral grote kannen omvat en dat bovendien in het einde van de 16^{de} eeuw en de 17^{de} eeuw gedateerd wordt. Sommige van de Bergse vormen zoals de vele bloemvaasjes met ringoren lijken typisch voor het begin van de 16^{de} eeuw. Wellicht was een deel bestemd voor de Engelse markt. Ondanks de problemen van de datering, laat staan de relatie van de vondsten met de drie

vermelde geleijbakkers in de archieven, vult het Bergse materiaal een leemte op in de vroeg-16^{de} eeuwse productie, waarvan tot op heden nog geen resten in Antwerpen werden aangetroffen. Dit geldt vooral voor de bloemenvaasjes. Het is goed mogelijk dat de productie in Bergen op Zoom inzette bij de komst van Lucas Raymondts in 1518, maar nog tot na 1550 doorging. Verdere analyse van de vondsten, in combinatie met een onderzoek naar de kleisamenstelling, zal hopelijk meer duidelijkheid brengen.

VOOR UW AGENDA

Maastricht, t/m 7 jan 2007

Vaan pottenvruikes nao pottemennekes
Maastricht kent een lange aardewerktraditie: 7000 jaar geleden maakten de eerste pottenvruikes hun potten aan de oevers van de Maas. De pottenvruikes in de titel verwijzen naar de prehistorie; in die tijd was pottenbakken een overwegend vrouwelijke aangelegenheid. Later, vanaf de Romeinse tijd, werd de aardewerkproductie een mannenzaak. In de 19^{de} eeuw, met de opkomst van de grootschalige aardewerkindustrie in de stad, kregen de pottenbakkers de naam 'pottemennekes'. Archeologische vondsten uit verschillende wijken, zoals Caberg, Randwyck, Céramique, Wyck en het Boschstraatkwartier, illustreren de continuïteit van de pottenbakkerij in Maastricht. De opgegraven misbaksels, pottenbakkersattributen, maquettes van ovens en de reconstructie van een pottenbakkers-atelier vertellen het unieke verhaal van de aardewerkgeschiedenis van Maastricht: sinds jaar en dag aardewerkstad bij uitstek.
Informatie: Centre Céramique, Avenue Céramique, Maastricht, 043-350 56 00
Zie ook het artikeltje over onze excursie.

Venlo, t/m 19 nov 2006

Het geheim van de Kelten
Op vrijdag 21 mei start in het Limburgs Museum in Venlo de groots opgezette expositie *Het geheim van de Kelten* die alle museale topstukken uit Nederland, België en het aan Limburg grenzende Duitse gebied samenbrengt.

Al heel lang worstelt de wetenschap met vragen als: 'Wie waren de prehistorische Kelten nu precies?', 'Waar woonden ze?', 'Hoe was hun samenleving gestructureerd?' en: 'Hoe is het mogelijk dat de Keltische cultuur 2.500 tot 3.000 jaar geleden zo'n grote verspreiding over Europa kreeg?'



Door opgravingen en taalonderzoek zijn talrijke vragen beantwoord, maar veel van de geheimen van de Kelten blijven nog wel even een geheim. In de tentoonstelling wordt ingezoomd op de Kelten tussen Rijn en Noordzee. Hoewel ver verwijderd van de kerngebieden, die in Oostenrijk en Zwitserland waren gesitueerd, spiegelde lokale leiders hier zich aan voorbeelden uit Midden-Europa. Ze werden begraven in grote grafmonumenten en kregen rijke grafgiften mee. Daarbij blijken ook paarden een belangrijke rol te hebben gespeeld. Zij werden voor vierwielige wagens gespannen waarmee de leiders naar hun laatste rustplaats zijn gebracht. De vorsten zijn alleen bekend van grafvondsten, in nederzettingen uit de IJzertijd is geen spoor van hen te vinden.

De raadselachtige Kelten spreken nog steeds tot de verbeelding. Tegenwoordig zelfs meer dan ooit. Overal om ons heen zien we hun sporen. Er zijn Keltische sieraden, kunstvoorwerpen en tatoeages. We luisteren naar Keltische muziek, ruiken hun kruiden en drinken Keltenbier. Sommigen van ons leven als Kelt, gebruiken een natuurkalender en trouwen volgens oeroude rituelen.



Ook voor het bovennatuurlijke zijn de Kelten een belangrijke inspiratiebron. De belangstelling voor de Kelten en het nabootsen van hun levensstijl heeft de laatste jaren zo'n omvang genomen dat er sprake is van een heuse 'celtomania'. Ook op dat verschijnsel gaat de expositie uitgebreid in.
Informatie: Limburgs Museum, Keulsepoort 5, 5911 BX Venlo, tel. 077 352 21 12

Amsterdam, t/m 18 sept. 2006
Hellas. Visies op Griekenland in de 19de eeuw
In deze, door studenten Museumstudies van de Universiteit van Amsterdam ingerichte, tentoonstelling staat de westerse beeldvorming over Griekenland en de Klassieke Oudheid in de 19de eeuw centraal.



Griekenland werd in 1833 een onafhankelijke staat en werd in het westen herontdekt als bakermat van de westerse beschaving.
Informatie: Allard Pierson Museum, Oude Turfmarkt 127, Amsterdam, 020-525 25

NIEUW BESTUURSLID STELT ZICH VOOR

Tijdens de laatste jaarvergadering ben ik gekozen in het bestuur van SIDS. Graag wil ik me even aan u voorstellen. Mijn naam is Ab Drenth, ik ben in 1946 in Limburg in Roermond geboren uit Groningse ouders, ben op 7-jarige leeftijd naar Zeeland, Zuid-Beveland, verhuisd, waar ik in Vlissingen mijn opleiding HTS werktuigbouwkunde heb gevolgd.

Na mijn trouwen (wij hebben twee dochters en van elk een kleinkind) zijn we na een omzwerfing via Zeeuws-Vlaanderen, de Betuwe en Tholen 9 jaar geleden in Bergen op Zoom geland. Ik ben inmiddels vroeg gepensioneerd van General Electric, waar ik ruim 25 jaar in de toepassingsontwikkeling werkzaam ben geweest. Voor mijn werk bereisde ik de hele wereld en had slechts beperkt tijd voor hobby's. Fotografie en computers zijn, naast zingen, altijd een passie geweest.

Ook heeft geschiedenis en het achterhalen ervan door archeologie en ander onderzoek, altijd mijn grote interesse gehad. Daarom vind ik het heel leuk om met deze achtergrond voor SIDS de collectie te mogen digitaliseren en het bestaande registratiesysteem te optimaliseren. Het uiteindelijke doel is een volledig gedigitaliseerde collectieregistratie, waarvan een deel t.z.t. als studiemateriaal beschikbaar komt op onze website. De mensen die bekend zijn met de collectie in het depot, kunnen zich voorstellen dat dit een klus wordt die niet één-twee-drie geklaard is. Verder hoop ik aan de vele andere activiteiten ook een bijdrage te kunnen leveren en U allen frequent te ontmoeten.

Wij heten Ab van harte welkom en hopen dat hij nog vele jaren ons bestuur blijft versterken. Het is voor het eerst sinds 1998 dat ons bestuur weer op volle sterkte is (5 personen). Onze activiteiten zijn de laatste tien jaar ook enorm gegroeid met diverse schoolprojecten, de website, nieuwsbrief, cursussen, etc. Vermeldenswaardig is dat onze stichting op 3 maart 2006 officieel 35 jaar bestond!

VERHALEN OVER METALEN

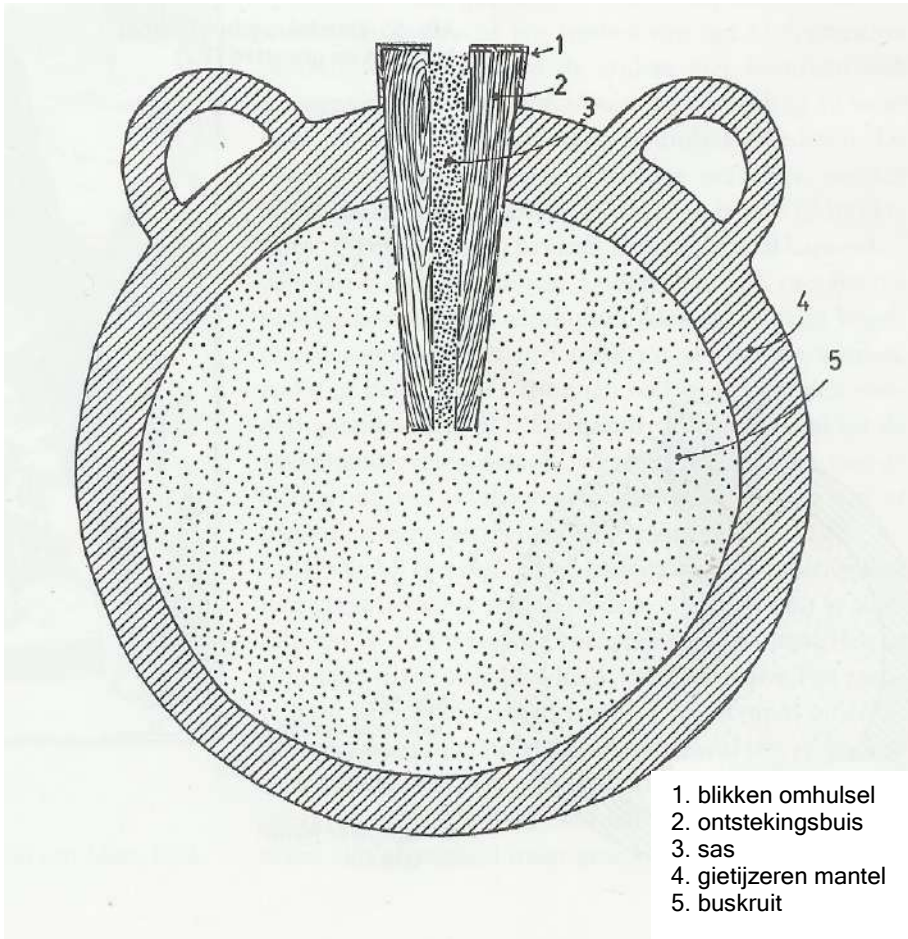
Mortieren

(Alexander van der Kallen)

Tijdens het beleg van Bergen op Zoom door de Fransen in 1747 is een groot deel van het zuidelijk stadsdeel volledig in puin geschoten door de Franse kanonnen. Men maakte toen niet alleen gebruik van de massieve ijzeren kanonskogels, waar al vele honderden jaren mee geschoten werd, maar ook van grote ijzeren mortierbommen. Deze mortierbommen worden al sinds het einde van de 16^e eeuw gebruikt en vinden hun hoogtepunt in het einde van de 17^e - 18^e eeuw.

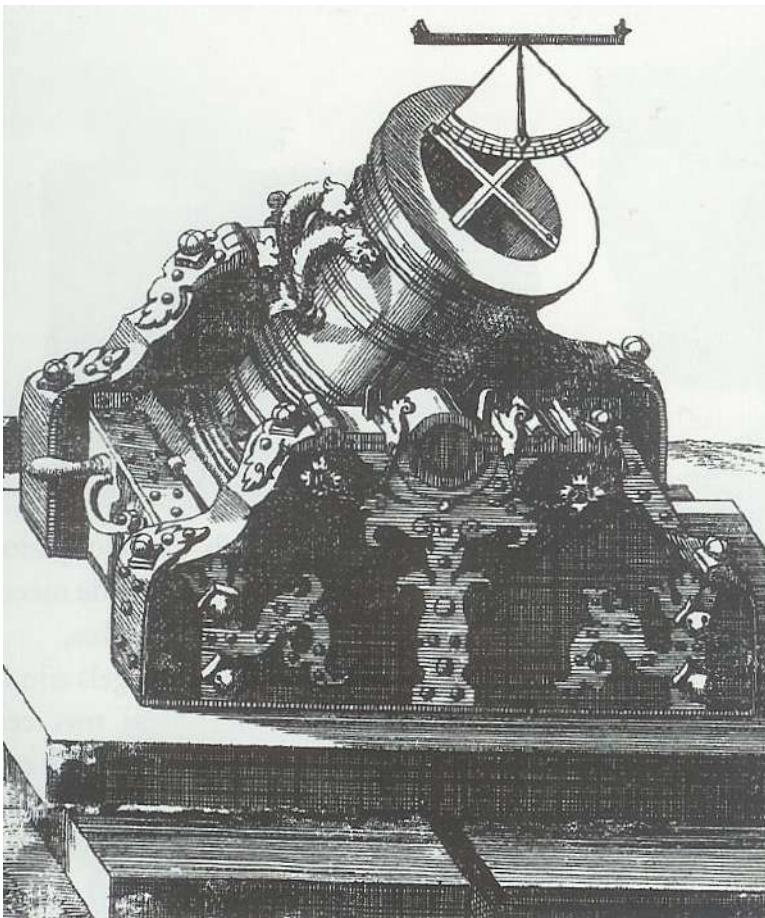
Een mortierbom is in feite een grote holle ijzeren bal met bovenin een vulgat en twee ijzeren oren. Via het vulgat werd de mortierbom of granaat gevuld met buskruit. In het vulgat werd een houten ontstekingsbuis geplaatst welke op zijn beurt weer gevuld werd met een zeer langzaam brandend kruitmengsel, sas genoemd, en afgedekt met een blikken omhulsel.

Hierdoor werd het mogelijk om de mortier zo te richten dat de granaat na het afvuren pas zou ontploffen als deze vlak boven de grond was. Dan richt hij ook de meeste schade aan. Door de hoeveelheid sas in de ontstekingsbuis te variëren kon men de ontploffingstijd aanpassen, zodat er vanaf verschillende afstanden geschoten kon worden en de granaten toch altijd net boven de grond zouden ontploffen.



Natuurlijk ging er wel eens wat mis. De granaat kon veel te vroeg ontploffen, bijvoorbeeld onderweg of zelfs nog in de mortier. Of de granaat ontplofte helemaal niet, doordat de ontstekingsbuis tijdens de vlucht uit de granaat viel of het sas brandde niet goed genoeg door. Mortiergranaten werden afgeschoten met zogenaamde mortieren. Dit waren kanonnen met een zeer korte loop op een kleine affuit, ook wel stoel genoemd omdat deze in tegenstelling tot de affuiten waarop kanonnen liggen geen wielen heeft. Door de hele stad hebben we in de laatste jaren de nodige fragmenten van deze ontplofte granaten terug gevonden. Op elke opgraving doken er wel een paar op en ook door metaaldetectorzoekers worden ze nogal eens op akkers rondom de stad gevonden.

Doordat de brandsnelheid van het kruitmengsel bekend was kon men precies berekenen hoe lang het zou duren voordat de granaat zou ontploffen.



kleine affuit, zogenoemde "stoel"

Ook tijdens de opgravingen op de Parade van 2002 tot 2005 zijn er de nodige fragmenten gevonden. Dat was ook wel logisch gezien het feit dat in 1747 dit deel van de stad volledig met de grond gelijk gemaakt was.

De huizen langs de Kerkstraat zijn na het beleg weer terug opgebouwd, kijk maar eens naar de jaartallen op de verschillende huizen. Het huizenblok dat achter de kerk stond is echter niet meer terug opgebouwd en is na het beleg een exercitie- of paradeplaats geworden. Vandaar ook de naam Parade.

Tijdens deze opgravingen zijn naast de vele fragmenten ook 4 onontpofte granaten gevonden. Dit was op zich al bijzonder omdat het niet zo vaak voorkwam dat ze niet ontploften. Ook het feit dat ze niet zijn omgesmolten of direct terug naar de vijand geschoten maar in de bodem terecht zijn gekomen is voor ons archeologen natuurlijk extra leuk.

Drie exemplaren hebben een diameter van 31 cm en wegen ruim 80 kilo. In twee hiervan was nog zeker 2 kilo kruit bewaard gebleven en ook zaten er nog resten van de houten ontstekingsbuis in het vulgat. Helaas was het toch zo ver vergaan dat het niet mogelijk was deze nog te conserveren. Het vierde exemplaar is van een wat kleiner kaliber, maar weegt met zijn 22 cm toch nog ruim 35 kilo.

Toen we na afloop van het onderzoek begonnen met het schoonmaken van de vondsten en uiteindelijk ook aan de granaten begonnen stond ons nog een verrassing te wachten.

Drie van de vier granaten (1 is er nog niet schoongemaakt!) bleken een in reliëf meegegoten Franse lelie te hebben. Mooi in het midden gesitueerd, ongeveer 6 cm onder het vulgat.



En alsof dat nog niet leuk genoeg was stond er op twee ook nog een naam en/of afkorting. Op het ene exemplaar zijn onder de vage afbeelding van de Franse lelie de letters OVL zichtbaar. Het andere exemplaar toont tevens de lelie met daaronder de tekst HVRTAV.



Hurtau is een niet al te veel voorkomende Franse naam maar een korte zoektocht op internet leverde toch een aantal vermeldingen op van Franse families. Helaas geen wapensmeden of kanongieters. Over de betekenis van de letters OVL tasten we nog in het duister. Binnenkort zal er contact opgenomen worden met het legermuseum in Delft in de hoop dat zij ons misschien iets meer kunnen vertellen. Met het kanon dat enkele jaren geleden in de Koepelstraat is gevonden hebben we ook veel aan hun hulp gehad.

Na deze leuke verrassingen zullen we ook de fragmenten die we door de jaren heen verzameld hebben maar eens aan een nadere inspectie onderwerpen. Wie weet wat daar nog onder de roest vandaan gaat komen.

Mocht u nu na het lezen van dit artikel zeer fanatiek aan de slag gaan met een ooit gevonden fragment van een dergelijke granaat en zelf ook een (deel) van een tekst of afbeelding ontdekken, houden wij ons natuurlijk van harte aanbevolen voor eventuele nieuwe ontdekkingen.



VOOR U GELEZEN

Zeldzaam Vikingzwaard gevonden

Een Griekse amateur-archeoloog heeft op Wieringen in Noord-Holland een 9de-eeuws Vikingzwaard gevonden. Het is na de ontdekking van twee zilverschaten bij het buurtschap Westerkliëf in de jaren negentig een nieuwe bevestiging van de vroege aanwezigheid van Vikingen in de kop van Noord-Holland.

Het 78 centimeter lange zwaard is met een metaaldetector bij een bouwput ontdekt. Volgens de vinder, Michael Plevrakis, is het uiteengevallen in drie delen. De verroeste ijzeren kling is nog deels bedekt met leren restanten van de schede. Het handvat heeft een driehoekige knop op de achterkant, kenmerkend voor zwaarden uit de 9de eeuw. Het zwaard ligt nu in een bak water bij Plevrakis thuis, om verder roesten te voorkomen.

Archeologen spreken van een belangwekkende ontdekking. 'Een zeldzame vondst', zegt Vikingdeskundige Jan Besteman van het Archeologisch Centrum van de Universiteit van Amsterdam. De meeste tot dusver in Nederland gevonden Noormannenzwaarden zijn bij baggerwerk in het rivierengebied gevonden. Het nu op het vasteland gevonden zwaard zou uit een graf afkomstig kunnen zijn, zegt Annemarieke Willemsen van het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden. Dat wijst op langdurige vestiging van Vikingen in het gebied.

Het gaat om Deense Noormannen die delen van het Nederlandse kustgebied cadeau kregen onder de voorwaarde dat ze die tegen plundertochten van andere Vikingen zouden beschermen. Wieringen, toen overigens nog geen eiland, lag op een strategische bult aan de Zuiderzee.

(Bron: De Volkskrant, 10 juni 2006)

Unieke grafkamer bij Rome ontdekt

Zwarte lijnen in de vorm van watervogels die rood zijn ingekleurd. Archaïsche monsters met opengesperde bekken die leeuwen moeten voorstellen. Het betreft de oudste beschilderde grafkamer uit de klassieke periode die ooit in het westelijk Middellandse Zeegebied is gevonden. De tekeningen zijn aangetroffen op zeventien kilometer ten noorden van Rome, op de plaats waar ooit de Etruskische stad Veio lag, de grootste rivaal van Rome ten tijde van haar stichter Romulus. Hier presenteerde vicepremier en minister van Cultuur Francesco Rutelli de archeologische vondst vrijdagmiddag hoogst persoonlijk. Hij noemde het een vondst zonder precedent. Tussen de korenhalmen en de wijnglazen vertelde hij dat de tombe niet door een archeoloog is gevonden, maar dat een officier van Justitie er melding van maakte. Diens afdeling bereidt een rechtszaak voor tegen een kunststief die wordt verdacht van het leegroven van Etruskische graven in het gebied. In de hoop op strafvermindering, vertelde de verdachte over het bestaan van de 'Tombe van de brullende leeuwen' uit 690 v.Chr. Archeologen zijn zeer enthousiast over de grafkamer van vier bij zes meter. De schetsen van water- en trekvogels zouden symbool staan voor de reis van het leven naar de dood.

De brullende leeuwen zouden de angst van de Etrusken voor die tocht symboliseren. De vondst, zo verwacht men, zal extra inzicht verschaffen in de schilderkunst van de Oudheid. "Want hier is de basis gelegd voor wat later de Grieken en de Romeinen schilderden", aldus archeoloog Moretti. Wellicht ook dat de vondst de experts iets nieuws leert over de mysterieuze Etrusken, van wie de taal nog steeds niet is ontcijferd en die langs de oevers van de Tiber en de Po leefden.

Het graf is van een vorst, zo menen archeologen. Zijn sarcofaag is echter niet teruggevonden. Die is waarschijnlijk gestolen en zoals veel Etruskische kunst via de zwarte markt bij privéverzamelaars of in een internationaal museum terecht gekomen. Italië voert op dit moment diverse rechtszaken tegen kunstrovers en tegen een ex-conservator van het Amerikaanse J. Paul Getty Museum dat veertig gestolen of illegaal opgegraven archeologische voorwerpen in de collectie heeft.

Op 7 juli zal de spijtoptant die het graf heeft aangewezen worden berecht. Justitie hoopt dat de man dan het bestaan van andere belangwekkende graven onthult.

(Bron: NRC Handelsblad, 17 juni 2006)



TWEE BIJZONDERE VONDSTEN VAN DE OPGRAVING ACHTER “DE KLEINE MANE” IN DE POTTERSTRAAT

(Marco Vermunt)

In de eerste week van maart voerde de sectie Monumenten en Archeologie een opgraving uit in de Potterstraat. Aanleiding was de sloop en nieuwbouw van Potterstraat 5 en 7 (“De Kleine Mane”). Op dit relatief kleine terrein waren zeer veel sporen uit de 14^{de} tot de 18^{de} eeuw bewaard: kelders, beerputten en afvalkuilen. Een deel van het bouwterrein was vroeger een binnenplaatsje geweest, ingesloten door de huizen van de Potterstraat, Lievevrouwestraat en Fortuinstraat. De bewoners van die huizen moesten op een of andere manier hun afval kwijt op het erf.

Tijdens de sloop in de Potterstraat werden twee oude keldertjes aan de voorzijde van de panden ontdekt, die in de 20^{ste} eeuw buiten gebruik waren gesteld. Bij de opgraving kwam een oudere 15^{de} of vroeg-16^{de} eeuwse achterkelder tevoorschijn. Deze kelder had helaas geen gewelf meer. Hij was in de 16^{de} en vroege 17^{de} eeuw gebruikt als beerput en bevatte veel afval: scherven, botten en bouwpuin. De bijzondere kwaliteit van sommige vondsten doet vermoeden dat de kelder als afvalput diende voor de huizen aan de Fortuinstraat, zoals “De (grote) Mane”. Een bijzondere vondst uit de kelder is een schotel van Italiaanse majolica.

Het is een schotel uit Montelupo, een stad in Toscane bij Florence. Ongeveer tweederde deel is bewaard gebleven.

De dikte van de schotel, het glazuur, de kleisoort en de vlakke bodem wijken sterk af van de Bergse majolica, die elders in deze nieuwsbrief besproken wordt. De decoratie is vrij simpel: geometrische motiefjes en gestileerde bladranken. Op het niet bewaarde middengedeelte stond waarschijnlijk een rozet. De felle oranje kleuren in de ovale figuren op de rand zijn opvallend. Soortgelijke schotels met hetzelfde randmotief zijn bekend uit Dordrecht, Middelburg en Enkhuizen.



Ze worden gedateerd in de eerste helft van de 16^{de} eeuw. Montelupo ontwikkelde zich in de 15^{de} eeuw tot hét centrum van majolicaproductie in Toscane. In de 16^{de} eeuw werd er veel geëxporteerd buiten Italië. Desondanks wordt deze hoge kwaliteit majolica zelden gevonden in Nederland.

Een andere opmerkelijke vondst is een klein schaaltje van majolica, bijna helemaal compleet.

Het heeft een holle bodem en is beschilderd met een granaatappel. De vorm van de schaal komt precies overeen met een halfproduct van de Zuidzijde Haven. Toch zijn er duidelijke verschillen: niet alleen de grove manier van schilderen maar vooral ook de de toegepaste paarse kleur op de rand. Die wijzen op een datering in de late 16^{de} eeuw. Het is daarom niet erg waarschijnlijk dat het schaaltje van Bergse makelij is.



BOEKENNIEUWS

Hervonden Stad

Hervonden Stad vierde in 2005 haar tweede lustrum, een reden om het jaarboek met extra pagina's, een register en geheel in kleur uit te geven. Het jaarboek geeft een overzicht van archeologie, bouwhistorie en restauraties in het voorgaande jaar in Groningen. Opvallend in het jaarverslag Archeologie is dat er in het afgelopen jaar veel opgravingen plaatsvonden omdat overal in de stad ondergrondse afvalcontainers werden geplaatst.

Al die zorg voor milieu en verantwoord omgaan met afval brengt graafwerk met zich mee en helpt de 'vuilnismannen van het verleden' weer aan werk, zowel in de stad als in de buitengebieden van de stad. Soms wordt datgene gevonden wat ook wordt verwacht, soms wordt iets verwacht maar niet gevonden.

Hervonden Stad 10 is te verkrijgen bij de Stichting Monument & Materiaal en bij de boekhandel. Het jaarboek bevat 176 pagina's, een register van de afgelopen tien jaar en is geheel in kleur geïllustreerd. De verkoopprijs bedraagt € 12,-.

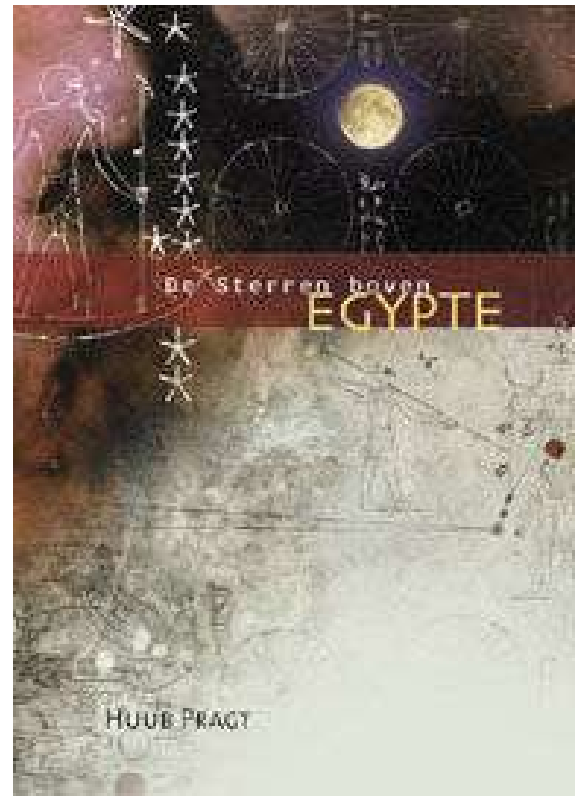
Romeinen in Valkenburg

Valkenburg (ZH) bestaat niet meer als zelfstandige gemeente. Het dorp is opgegaan in de fusiegemeente Katwijk. De gemeente Valkenburg gaf vlak voor haar einde al haar inwoners een boek kado over de oude geschiedenis van Valkenburg. 'Romeinen in Valkenburg' vertelt de geschiedenis van het archeologisch onderzoek in dit Zuid-Hollandse dorp én beschrijft op basis van het werk van verschillende archeologen de resultaten die daarbij zijn geboekt. Niet eerder zijn in een boek voor een groot publiek de talrijke vondsten, tekeningen, foto's en verhalen over het Romeinse Valkenburg gepresenteerd. Het boek begint met de beschrijving van bijna een eeuw opgravingsgeschiedenis en de verhalen over de archeologen uit die tijd. Daarna volgt de historie van de lokale Romeinse militairen en burgers van 'Praetorium Agrippinae'.
ISBN: 9080853445, prijs: € 25,--



De sterren boven Egypte

Stelt u zich eens voor hoe in het Oude Egypte de nacht werd doorgebracht op de daken van de huizen. Bij een altijd heldere hemel keken de Egyptenaren naar hun godenwereld, een uitspannel van fonkelende sterren en planeten. Dit boek neemt u vanuit de tijd van de piramiden mee naar de astronomische voorstellingen in de graven van het Dal der Koningen. Ook op het dak van de tempel van de godin Hathor te Dendera zijn raadselachtige astronomische voorstellingen te zien. Daar bevinden zich zes mysteriekapellen voor de cultus van Osiris, de god van het Dodenrijk. Zijn wederopstanding staat volgens de Egyptenaren letterlijk in de sterren beschreven. De Zodiak van Dendera, die nu in het Louvre bewaard, vormt een sterrenkaart uit één van de mysteriekapellen van Osiris.



In deze kaart zijn niet alleen de tekens van de dierenriem verwerkt. Ook het sterrenbeeld Orion, de sterren Sothis en Canopus en de vijf zichtbare planeten zijn erin opgenomen. Zelfs een zons- en maansverduistering staat afgebeeld. Daarmee is de Zodiak van Dendera nauwkeurig te dateren.
ISBN: 908104741-8, 78 pp, prijs: € 17,50

'Hertsteen en Cronement'. Haardstenen uit de zestiende en zeventiende eeuw

In de afgelopen jaren zijn er heel wat 16de- en 17de-eeuwse haardstenen tijdens archeologisch en bouwhistorisch onderzoek in Utrecht aangetroffen. Dit tweede deel van de Utrechts Materiaalcatalogus gaat geheel over deze stenen die de gewone bakstenen achter de haard moesten beschermen tegen de hitte van het vuur. Veel van de haardstenen hebben prachtige, veelal bijbelse afbeeldingen. Door deze stenen te ordenen en vergelijkingsmateriaal uit bijvoorbeeld Antwerpen, Breukelen en Culemborg toe te voegen, geeft deze catalogus een overzicht van de ontwikkeling van de haardsteen.
ISBN: 9053452842, prijs € 19,95

Twintig eeuwen Nijmegen



Twintig Eeuwen Nijmegen vertelt het verhaal over alle hoogte- en dieptepunten die zich in Nijmegen hebben voorgedaan in de afgelopen twintig eeuwen. Elk hoofdstuk beschrijft een eeuw Nijmeegse geschiedenis en zoomt daarbij in op de belangrijkste

gebeurtenis van die eeuw. Het boek is toegankelijk voor iedereen door gebruik van gewone taal en prachtige kleurenafbeeldingen die het verhaal illustreren. Twintig eeuwen Nijmegen is geschreven door de Nijmeegse historicus Paul van der Heijden. Hij baseerde zich daarbij op de artikelenreeks over de Nijmeegse geschiedenis die hij schreef voor het Nijmeegse magazine De Blik. Het boek is te koop voor € 17,50

Professor Van Giffen en het geheim van de wierden

In het boek wordt ruime aandacht besteed aan het onderzoek van de wierden. De auteurs scheppen een fascinerend beeld van het ontstaan van het wierdenlandschap en het leven van de vroegste bewoners, de beginjaren van de professionele wierdenarcheologie en niet in de laatste plaats van de - niet onbesproken - onderzoeker Van Giffen. Het boek is zeer rijk geïllustreerd met onder andere landschapsfoto's van Hans Sas, foto's van wierdevondsten uit enkele toonaangevende musea, speciaal door TNO vervaardigde geologische kaarten en tal van historische opnamen van wierdenafgravingen. ISBN:90-78214-01-5, prijs € 34,85



EXCURSIE

Op zaterdag 16 september 2006 hebben wij voor u een excursie georganiseerd. Bij voldoende deelname (minimaal 25 personen) vertrekken wij die dag per bus naar de meest Bourgondische stad van Nederland: Maastricht.

Het programma ziet er als volgt uit:

08.00 uur vanaf parkeerterrein Gageldonk vertrek naar Maastricht

10.30 uur koffie of thee met uiteraard een stuk Limburgse vlaai in Grand Café d'n Ingel.

11.00 uur stadswandeling met de nadruk op archeologie. Deze wandeling gaat langs de vele mooie plekjes in de binnenstad van Maastricht, waaronder het Stokstraatkwartier (gerestaureerde stadswijk in de binnenstad), het O.L.Vrouweplein en het Vrijthof.

12.30 uur lunch in Brasserie Bonhomme

14.00 uur bezoek aan Centre Céramique (zie omschrijving op pagina 10 van deze nieuwsbrief).

15.30 uur vertrek naar Bergen op Zoom.



De prijs voor deze excursie bedraagt voor leden € 10,- en voor niet-leden € 40,-.

Wilt u met deze excursie mee, dan kunt u zich tot uiterlijk **1 augustus a.s.** opgeven bij Ank van der Kallen, tel. 26 51 58, e-mail: vanderkallen@home.nl. Na 1 augustus ontvangt u van ons een bevestiging.

VAN DE BESTUURSTAFEL

Pottenkijkers

Met ons schoolproject "Pottenkijkers" maken wij reeds 4 jaar deel uit van de werkgroep Cumenu. Onze stichting bezoekt met dit schoolproject elk jaar alle groepen 6 van het basisonderwijs in de gemeente Bergen op Zoom. Dat is mogelijk dankzij de inzet van vrijwilligers. Joost Geling en Tilly Verbraak hebben dit de afgelopen jaren met veel inzet en enthousiasme gedaan. Helaas gaan zij hiermee stoppen. Joost en Tilly, hartstikke bedankt. Wij zijn nu dus op zoek naar nieuwe vrijwilligers. Het eerste schooljaar 2006/2007 kan er (als 'inwerkperiode') met de andere vrijwilligers meegedraaid worden. Als u denkt: 'dat lijkt me wel leuk' en dit ca. 6 keer per jaar wilt doen, meldt u dan aan bij Ank van der Kallen (tel. 265158, email: vanderkallen@home.nl).

CKV-dag

Een ander schoolproject waar wij als stichting onze medewerking aan verlenen is de CKV-dag. Eenmaal per jaar in oktober bezoeken leerlingen van alle groepen 4 HAVO/VWO een aantal culturele instellingen in Bergen op Zoom. Onze stichting verzorgt dan rondleidingen in onze tentoonstellingsruimte De Gevangenpoort en op het Gemeentelijk Archeologisch Depot. Ook voor deze activiteit zijn wij dringend op zoek naar vrijwilligers. Het gaat dus om 1 dag per jaar van 9.00 tot 14.00 uur. Aanmelden: zie boven.

Gevangenpoort

Al tien jaar lang maakt Ank van der Kallen in het seizoen (mei t/m oktober) één of twee keer per week onze tentoonstellingsruimte De Gevangenpoort schoon (in vakanties bijgestaan door onze voorzitter Jan Hopstaken). Helaas moet zij door gezondheidsomstandigheden hier mee stoppen. Het gaat om werkzaamheden als: zemen van de vitrines, stofzuigen, vloeren dweilen, etc. Uiteraard willen wij de bezoekers van onze wisseltentoonstellingen een schone ruimte en schone vitrines bieden. Ook hiervoor zijn we op zoek naar vrijwilligers. Als we een vijf- of zestal vrijwilligers kunnen vinden voor deze werkzaamheden, dan zou elke vrijwilliger slechts 1 maal per maand (dus 6 x per jaar) ingezet hoeven te worden. Er zou dan gewerkt kunnen gaan worden met een rooster.

Wie bereid is ons uit de brand te helpen, kan zich ook bij Ank aanmelden.



Colofon

Nieuwsbrief Archeologie en Monumenten Bergen op Zoom is een uitgave van de Stichting In den Scherminckel en verschijnt eenmaal per kwartaal.

Redactie

Ank van der Kallen
Nieuwstraat 4
4611 RS Bergen op Zoom
0164 - 26 51 58
vanderkallen@home.nl

Bestuur SIDS

Jan Hopstaken (voorzitter)
Wis van Meurs (secretaris)
Ank van der Kallen (penningmeester/
ledenadministr.)

Ab Drenth
Louis Weijs

Website

www.scherminckel.nl

© Copyright 2006

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of welke andere wijze dan ook, zonder schriftelijke toestemming van de Stichting In den Scherminckel